

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2021 / 2: 93-102.

Altaylarda “Üzük Biçik”^{*}

Grigoriy Petroviç SAMAYEV^{**}

Çeviren ve Notlandıran: Mikail CENGİZ^{***}

Böylesine önemli bir tarihi kutlarken, Kiril alfabesine dayalı Altay yazısının yaratılmasının, halkımızın tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir olay olmadığını unutmamalıyız. Atalarımız, Altay ve Orta Asya Türkleri, daha 7.-8. yüzyıllarda, günümüze kadar korunmuş anıtlarla eski Türk runik ve Uygur alfabelerine dayalı yazılara sahiptiler. Bu alfabelere dayalı Altay yazıtlarının hangi yüzyıla kadar var olduğu hususunda kesin sonuçlar çıkarmak için henüz çok erken. Bu ayrı bir çalışmanın konusudur.

Şimdi başka bir yazı sisteminden bahsediyoruz; Zaya-Pandita'nın alfabesi¹. 1648'de Altayların da dâhil olduğu Asya'nın merkezindeki çok uluslu bir ülkede,

---

^{*} Rusça olarak yayımlanan makalenin künyesi şöyledir: Samayev, G. P. (1993). “Üzük Biçik” u Altaytsev. *Yazık i Kul'tura Altaytsev (Sbornik nauçhix statey)*. Gorno-Altaysk. Bu çalışmadaki veriler, Killi Yılmaz'ın (1999) ve Güner Dilek'in (2004) çalışmalarında işlenmiştir. Çalışma yalnızca Türkoloji çalışmaları için değil aynı zamanda Mongolistik çalışmaları için önem arz etmektedir. Çevirinin hazırlanması sürecinde özellikle arşiv kaynaklarının gösterimindeki katkılarından dolayı Dr. Özhan Kapıcı'ya müteşekkirim. Makalenin çevirisinde sonnotlar metin içi atıfa dönüştürülmüş, arşiv belgeleri de yine aynı esasta hem metin içinde hem de kaynakçada gösterilmiş ve makalede atıf yapılan çalışmaların verilmeyen sayfa numaraları orijinallerinden okunarak eklenmiştir. Makalede dipnotla verilen bilgiler 18, 20 ve 21. dipnotların dışındakiler çevirene aittir (çev.).

^{**} Doç.Dr., Gorno-Altaysk, Rusya Federasyonu Altay Cumhuriyeti.

^{***} Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Türkiye) § Freiburg Albert-Ludwigs Üniversitesi, Orientalisches Seminar, Islamwissenschaft / Turkologie (Almanya). E-posta: mikailcengiz@gmail.com/ ORCID ID: 0000-0003-3081-6855

¹ Kara; Zaya Pandita'nın bu alfabeği oluşturmadan önce Uygur-Moğol yazısı ile hazırladığı Tibetçeden çeviri metinlerinden de örnekler vermektedir (Kara, 1972, s. 78-79). Örneğin 1643-44 tarihleri arasında İrtiş Ablay-Kit'te Tibetçe *Mani Gambu* metnini çevirmesi buna bir örnektir (çev.).

çok önemli bir olay meydana gelmiştir: Bilgin ve eğitimci *Zaya-Pandita Ogtorguyn Dalay (Namkay-Cantso)*², Uygur yazısının bir uyarlaması olan Moğol alfabesi temelinde yeni bir alfabe oluşturdu. Yeni yazı sistemi farklı isimlerle adlandırıldı: *todo biçik* (açık yazı), *üzük biçik*, *todrxa üzük*, *todo üzük*. Yeni yazı sistemi, Cungarya'da yaygın bir biçimde kullanılarak eski yazı sistemlerinin yerini almıştır (Badmayev, 1968a, ss. 5-9; 1968b, ss. 4-14).

Zaya-Pandita'nın alfabesi, Oyrat dilinin seslerini gösteren harflerin yanı sıra, Sanskrit ve Tibet dillerinin seslerini gösteren harfleri de içeriyordu. Bu alfabede Altaycanın neredeyse tüm sesleri yansıtılmıştır. Böylelikle Altay konuşma dilinin aktarılmasına yardımcı olması amacıyla daha sonraları kirilde olduğu gibi ek işaretlerin oluşturulması gerekmemiştir.

Altaylar, Zaya-Pandita'nın oluşturduğu yeni alfabeyle benimsedi mi? Günümüze kadar Altaylar, misyonerlerin kirile dayanan Altay alfabesini oluşturmalarından önce, yazısız bir halk olarak kabul edilmekteydi. Böylesine derinden temelsiz bir iddia, hiçbir bilim insanının sorgulamaya cesaret edemediği bir dogma hâline gelmiştir. Hatta Altayların tarihi, dili ve edebiyatı üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda, Zaya-Pandita alfabesi *üzük biçik*ten neredeyse hiç bahsedilmemiştir.

Ülkemizin merkezî arşivlerinin kullanılması, Zaya-Pandita alfabesinin 18. yüzyılda yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu göstermektedir. Altaylar tarafından XVI. yüzyılda *üzük biçik* ile yazılan daha önceki belgeler henüz keşfedilmemiştir. Ancak Nisan 1649'da Teleüt hanı Koka Abakov'un, Rus elçisi V. Burnaşev başkanlığındaki Rus heyetini ziyaret ettiği kayıtlarda yer almaktadır. Koka, Ruslardan söylediklerini yazmalarını istemiş ve Han okur-yazar olmadığı için metnin altına kardeşi Surtay "Kalmıkça" imza atmıştır. Rusların raporunda Surtay ile ilgili olarak onun okuma yazmayı bildiği belirtilmiştir. Surtay'ın hangi yazı sistemini kullandığı muğlaktır. Muhtemelen bu ya Uygur yazısı ya da *üzük biçik*dir (Umanskiy, 1980, s. 78).

18. yüzyıl arşiv belgelerinde bulduğum en eski belge olan 11 Ağustos 1738 tarihli Kuznetsk görevlisi İ. Semenov-Bıdov'un raporu, Altayların *üzük biçik* ile ilgili tanışıklığının kanıtı niteliğindedir. Bu evrakta Cungar Hanı, karargâh merkezinden birkaç kişinin Gorno-Altaysk'a *dvoyedanlar*'dan³ *alman vergisini*

² 1599-1662 yılları arasında yaşamış Budist bir rahip. Oyrat ve Kalmuklar arasında Tibet Budizminin yayılması amacıyla pek çok çalışma gerçekleştirmiş bu rahip esasen Khoşut prensi Oyrat Baybagas Hanın beşinci oğludur. Babasının 17. yüzyıl başlarında Budizmi kabul etmesi ve her soylu aileden bir gencin diğer gençlerle birlikte eğitim için uzak ülkeye gönderilmesi nedeniyle Tibet'e eğitim amaçlı gitmiştir. Memleketine döndükten sonra Lamaizmi yaymak amacıyla İrtiş boylarında faaliyetler yürütmüştür. Tibetçeden 170'in üzerinde eser çeviren bu Budist rahibin lakabı *Rabcamba Zaya-pandita-xutuxtu*'dur. Moğolca adı ise *Oktorguyn Dalay*, Tibetçesi ise *Namxaycantso*'dur (Semavî Deniz) (Ayrıntılı bilgi için bk. Kara, 1972, ss. 78-79). Vladimirtsov, onun yalnızca Oyratça için alfabe oluşturmakla kalmadığını aynı zamanda yeni pek çok eser üreterek yeni bir ortak edebi dil oluşturmaya çalıştığını savunmaktadır (1929, s. 25). Vladimirtsov, ayrıca bu yazı sisteminin yalnızca Oyratlar arasında değil aynı zamanda Çuy nehri boyunca yaşayan Telengitler gibi Moğol olmayan halklar tarafından da kullandığını ifade etmiştir (1929, s. 26). (çev.)

³ "ikili vergi sistemi" anlamındaki *dvoyedanstvo* (*dan*' vergisinin iki farklı devlete ya da yönetime verilmesi), 13. yüzyıldan itibaren Rus coğrafyasında farklı örneklerle var

tahsile geldiğini bildirmektedir. Belgede Altay *zaysan*⁴ Kudayberdi Kudaygulin'in, Han'ın elçilerine kâtip olarak katıldığı bilgisi yer almaktadır (TsGADA, f. 517, op. 1, e.x. 84, list 7-8). Görünüşe göre, Kudayberdi yalnız sıradan bir kâtip olarak değil, aynı zamanda Rus yetkililerle müzakerede yetkili bir kişi olarak gerekliydi.

Biraz daha geç bir zamanda Cungar Hanı Galdan-Tseren'e ait Altay *zaysan* Ombo'ya gönderilmiş 1743 tarihli bir mektubu vardır. Mektubun orijinali Altayların büyük bir kısmının 1756'da Rus uyuşuna geçmelerinden sonra, Ombo'nun yeğeni tarafından Rus makamlarına teslim edilmiştir ve bu mektup Arxiv vneşney politikii Rossii'de (AVPR) (AVPR, f. 130, op. 130/11, d. 2, 1751-1761 g., list 308) saklanmaktadır. Söz konusu mektup, Altay *zaysan*ları ve Cungar yönetimi arasında *üzük biçik* ile bir yazışma olduğunu göstermektedir.

Altay *zaysan* ve *demiçileri*,⁵ Kolıban-Kuznetsk Askerî Hattı Komutanlığı ve Kuznetsk Bölgesi İdaresi ile yazışmaları *üzük biçik* aracılığıyla yapmıştır (bk. Ek. 1). Bunun belgeleri Rus yazılı kaynaklarında korunmuştur. Örneğin 1748'de Rus elçisi *vaxmistr*⁶ Volkov, *zaysan* Ombo'nun karargâhını ziyaret etmiş ve Rus kumandanlara teslim edilmek üzere bir mektup almıştır. Bu mektup ve Rusça çevirisi 1866-1867 yıllarında G. N. Potanin tarafından yayımlanmıştır (Potanin, 1866, ss. 80-81). Volkov'un raporunda *zaysan* Ombo'nun yanından dönerken Altay *zaysan*ının onunla birlikte bir kâtip de gönderdiği bilgisi yer almaktadır (Potanin, 1867, s. 83). 1749 yılında *zaysan* Ombo'nun *otokuna*⁷ (sahip olduğu topraklar) gönderilen *praporşçik*⁸ Terskoy, Ombo'nun yokluğunda *otokun* idari işlerini yürüten *demiçi* Samur'dan bir mektup getirmiştir. Bu mektubun çevirisi 1851 yılında S. Gluyev tarafından yayımlanmıştır (Gulyayev, 1851, ss. 60-79).

---

olagelmıştır. Bu sisteme tabi olanlara da *dvoyedantsı* “iki vergi veren” adı verilmiştir. Özellikle Güney Sibiryâ bölgesinde Altaylı yerli halklar için 17. ve 19. yüzyıllar arasında Cungar devleti yıkılana kadar hem Ruslara hem Cungarlara *alban* ya da *alman* adlı vergiyi, Cungar devletinin Çin tarafından yıkılmasından sonra hem Rusya'ya *yasak* vergisini hem de Çin'e vergi ödedikleri için bir etnonim olarak da kullanılmıştır. *Yasak* vergisi genellikle hayvan kürkleri ile ödenen bir vergidir (Killi Yılmaz, 2010, s. 72) (çev.).

⁴ Çince 宰相 *zâixiàng* sözcüğünden Moğolcaya ödünçlenen idari bir unvan. Her ‘otok’un başında bulunan ‘zaysan’ın görevi bir polis organı olarak göçlere engel olmak, her ‘Orgo’nun (ocak) vermek zorunda olduğu vergileri toplamak ve kendi bölgesinde sulh yargıcı olarak çalışmaktır (Alinge, 1967, ss. 67-68). Bu unvan, Moğolların yanı sıra Güney Altaylarda da kullanılmıştır. Altaylarda kan bağına dayalı bir sistemde geçtiği örneklerden bahsedilmektedir (Ayrıntılı bilgi için bk. Potapov, 1933). Güney Sibiryâ Türk dili deşikelerinden Altaycada *zaysan*, Hakaşçada *çayzan* biçimiyle tanıklanmaktadır (bk. Aktaş, 2018) (çev.).

⁵ *Zaysan*ların yardımcılığını yapanlar için kullanılan Moğolca idari bir unvan (Lessing, 1960, s. 250) Bir *zaysan*ın 300 *orgosu* vardı. Bu 300 *orgo* başında bir *demiçi* / *demhi* bulunan 40 *orgoluk* gruplara ayrılmıştır (Alinge, 1967, s. 69). (çev.).

⁶ Almanca *Wachtmeister*’dan Rusçaya geçmiş askerî bir rütbe. Türkçe tam karşılığı bulunmamaktadır/ 18. yüzyılın başlarından Sovyetlerin kuruluşuna kadar Rus ordusunda kullanılmıştır (çev.).

⁷ Lessing’in sözlüğünde ‘oymak; kabile’ anlamlarının yanı sıra “küçük idari birim” karşılığı verilmiştir (1960, s. 625). Moğol idari sisteminde ‘aul’ üyeler için belirlenmiş olup aşılması gereken otlaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Komşu ‘aul’lar ‘oymak’lar ise ‘Otok’ adı altında birleşir ve ‘Otok’ların hepsi ‘Nutuk’ veya ‘Ulus’u oluşturur (Alinge, 1967, s. 68) (çev.).

⁸ Çarlık Rusyasında orduda çavuş ile subay arasında bir rütbe (çev.).

1750'lerde Altay ileri gelenleri ile Rus yetkilileri arasındaki yazışmalar daha da hız kazanmıştır. Dikkati çeken husus, bunların orijinalleri ve kopyaları ile Altaylar tarafından gönderilmiş mektupların orijinalleri, Arxiv vneşney politiki Rossii (AVPR), Tsentral'nıy gosudarstvennyy voyenno-istoričeskiy arxiv (TsGVİA) ve Tsentralniy gosudarstvennyy arxiv drevnix aktov (TsGADA⁹) merkezî arşivlerinde bulunmaktadır. Bu tür 30 civarında belge tespit ettim. Bunların arasında *zaysan* ve *demiçi* adına gönderilmiş olan belgelerle bazı *starsınaların*¹⁰ altında imzalarının bulunduğu belgeler bulunmaktadır. Örneğin *zaysan* Ombo'nun 1755 yılından kalma, Kolivano-Kuznetsk Askerî Hattı Komutanı *polkovnik*¹¹ Frants Degarriga'ya hitaben gönderdiği orijinal mektup AVPR'de korunmuştur. Mektup, Altayların Rus yöneticilere gönderdiği diğer mektuplar gibi kaliteli beyaz bir kâğıda siyah mürekkeple yazılmıştır. Orijinal dili Oyratçadır. Altay *zaysan*larının Degarriga'ya ortak olarak gönderdikleri bir mektup günümüzde kadar AVPR'de saklanmaktadır. Bu mektubun altında Kutuk, Burut, Bookol, Seren, Namık ve Emzınak'ın imzaları bulunmaktadır (AVPR, f. 113, op. 113/1, d. 4, 1755-1757 g., list 118). Bu mektup da Oyratça olarak yazılmıştır.

Altay *starsınalarından* gelen yazılı başvuru metinlerinin dilini belirlemek için özel ihtimam gösterildiği hususuna dikkat edilmelidir. İncelenen metinlerin Oyratça yazıldığı tespit edilmiştir. Cungarya'daki resmî işlemlerin dili Oyratça olduğu için buna şaşırılmamalıdır. Sibiry'a'daki Rus idaresi ve Rusya Dışişleri Kurulu Oyrat dilini bilen mütercimler bulundurluyorlardı. Altayca yapılacak hitaplar, Altayca bilen mütercimlerin olmaması nedeniyle Rus makamları için anlaşılabilir kalacaktı.

18. yüzyılın altmışlı yıllarından itibaren Altayların büyük bir kısmı Rusya egemenliğine girdiğinde, Altay *starsınalarının* *yasak* toplayanlara verdiği senetler korunmuştur. TsGADA'da 1766-1767 yıllarına ait, altında beş Altay *dyuçininden*¹² *zaysan* ve *demiçilerin* imzalarının bulunduğu senetler tespit ettim (TsGADA, f. 517, op.1, ç. 1, d. 746, list 57-66).

Arşiv kaynakları 18. yüzyılda, Altaylar arasında farklı dilleri ve yazı sistemlerini bilen kişilerin olduğunu göstermektedir. 1754 yazında *zaysan* Ombo'nun otağını ziyaret eden *vaxmistr* Andreyan Besedniy, seyahat günlüğünde Ombo'nun Degarriga'ya hitaben yazdığı mektubu kendisine uzattığında onun Rusçaya çevrilmesini istediğini belirtmektedir. Ancak o esnada *zaysanın* karargâhında mektubu çevirebilecek hiç kimse yoktur. Ombo, Besedniy'e *otokta* yaşayan Altay Çakalay'a gitmesini tavsiye etmiştir. Besedniy, Çakalay'ın *auluna*¹³ gittiğinde babası gibi Altayca, Oyratça ile Rusça konuşabilen ve hem Rus yazısını hem de *üzük biçik*'i bilen oğluya tesadüfen karşılaşmıştır. O, Besedniy'in isteği üzerine Ombo'nun mektubunu tercüme etmiştir (AVPR, f. 113, op. 113/1, d. 1, 1745 g., list 43).

⁹ Tsentralniy gosudarstvennyy arxiv drevnix aktov (TsGADA) arşivinin adı 1992 yılında Rossiyskiy gosudarstvennyy arxiv drevnix aktov (RGADA) olarak değiştirilmiştir (çev.).

¹⁰ Çarlık Rusyasında orduda bir rütbe (çev.).

¹¹ Çarlık Rusyasında orduda bir rütbe (çev.).

¹² İdari bir yönetim birimi. Moğol, Buryat, Kalmuk ve Altaylarda kullanılmıştır. (çev.).

¹³ bk. 7. dipnot (çev.)

Bunlar 18. yüzyılda Altaylar arasında *üzük biçik*'in yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

19. yüzyılda Zaya-Pandita alfabesine dayalı yazının Dağlık Altay'da varlığını sürdürdüğüne dair birtakım işaretler vardır. 1860-1861 yıllarında Dağlık Altay'a bilimsel ekspedisyona yapan V. V. Radlov, “Batı Moğol” yazısıyla yani *üzük biçik* ile yazılmış bir koleksiyona sahip olan bir Altay ile görüşüğünü yazmaktadır. Radlov'un görüştüğü başka bir Altay da *üzük biçik* ile yazabilmekteydi. Altaylara göre bundan elli yıl önce, yani 19. yüzyılın başlarındaki okur-yazar sayısı çok daha fazlaydı. Altaylar Radlov'a bu yazıyı Dağlık Altay'ın Cungarya'ya katılımı sürecinde öğrendiklerini söylemişlerdir (Semenov ve Potanin, 1877, s. 375).

1865'te yayımlanan “*Altayskaya Tserkovnaya Missiya*” adlı kitapta önemli bir bilgi daha vardır. Sadece Altay Ruhani Misyonunun bir üyesi olduğu bilinen bu kitabın yazarı bazı Altayların eski kitaplarının olduğunu, ancak bunların varlığını bir sır gibi sakladıklarını ifade etmektedir. Bundan dolayı misyoner, bu kitaplardan yalnızca birinin adını tespit edebilmiştir: *Altın Kerel*. Misyoner kitabın adını Rusçaya “Altın Tanık (Zolotoy svidetel'stvo)” şeklinde çevirmiştir (*Altayskaya Tserkovnaya Missiya*, 1865, ss. 19-22). Ancak bu çeviri yanlıştır. *Kerel* sözcüğü Altaycada “parıltı, ışık” anlamına gelmektedir. Buna göre kitabın tam adı “Altın Işık” ya da “Altın Parıltı” şeklindedir. Bu kitap Sanskritçe *Suvarnaprabhāsa* “Altın Işık Sutrası” adlı Budist dinî eserdir. Türkçe eserin adı *Altın Yaruk* “Altın Işık”, “Altın Parıltı” şeklindedir (Nadalyayev vd., 1969, ss. 7-8). 17. yüzyılda Zaya Pandita *Sutru Zolotogo Bleska*'yı (Altın Işık Sutrası) Oyratçaya tercüme etmiştir. Oyratça çevirinin adı *Altın Gerel* şeklindedir (Badmayev, 1968b, s. 18). Misyonerler muhtemelen *Sutru Zolotogo Bleska* (Altın Işık Sutrası) adlı Oyratça çeviriyi görmüşlerdir, ancak aralarında Türkçe (Uygurca) bir çevirinin olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

N.M. Yadrintsev “Altay i ego inorodçeskoye tsarstvo” (1885) adlı makalesinde, Altay zaysanlarında “huş kabuğundan yapılan dosya ve çantalarda hazine gibi sakladıkları birçok belgeyi” gördüğünü yazmaktadır. Bu evrak içerisinde “*inorodtsıların*¹⁴ imtiyaz ve muafiyetleri üzerine Katerina'nın uygulamaları, belgeler ve zaysanların soyağaçları” yer almaktaydı (Yadrintsev, 1885¹⁵). Altay efsanelerine göre, *zaysan* hanedanlarının hikâyelerinin yazılı tasvirlerine *tekpe* adı verilmiştir (Oçurdaypov, 1986, s. 108). Muhtemelen *zaysanların* soyağaçları ve diğer birtakım belgeleri *üzük biçik* ya da Uygur alfabesi ile derlenmiştir.

18. yüzyılın ortalarında Cungar devletinin çökmesiyle Zaya-Pandita'nın geliştirdiği yazı sisteminin (*üzük biçik*) Dağlık Altay'da kullanımı ortadan kalkmamıştır. 19. yüzyılda da kullanılmaya devam etmiştir.

20 yüzyılda *üzük biçik* yazısının kullanımı acaba ortadan kalkmış mıdır? Gosudarstvennyy Arxiv Altayskogo Kraya¹⁶ bünyesinde, Ekim Devriminden önce

¹⁴ Çarlık Rusyasında Slav olmayanları tanımlamak için kullanılan bir terim, ‘gayrı Rus, gayrı Slav’ (çev.).

¹⁵ Bu makalenin künyesi kaynakçada sehven 1855 olarak verilmiştir. Ayrıca atftta ilgili makalenin sayfa numarası verilmemiştir. Atfın tam şekli şu şekilde olmalıdır: (Yadrintsev, 1885, s. 626) (çev.).

¹⁶ Altay Krayı Devlet Arşivi (çev.).

bir mahkeme çalışanı olan ve Sovyet döneminde Barnaul'da Arşiv Bürosunda çalışan N. G. Nyaşin'in notları gün yüzüne çıktı. Onun otuzlu yıllarda tuttuğu notlarda şunlar yazmaktadır: “20. yüzyılın başında Ulus-Çergalı Oruska Şaburakov ve oğlu Şuur hukukî davalarda ve diğer resmi işlemlerde Moğol tipi harflerle imzalarını kullanmışlardır. Şaburakov açık ve kendinden emin bir şekilde yazdı. Ressam V. N. Gulyayev¹⁷ bana 18'inin altında Rus harfleri ile telaffuzları gösterilmiş Moğol tipi 110 işaretli içeren ‘Eski Altay alfabesi’ *üzük biçik* yazılı bir tablo verdi.” (GAAK, f.486, op.1, d.21 “a”, list 93-93 ob¹⁸).

İ. Koçeyev, Şebalin Rayonu Kasma köyü sâkinlerinden yetmiş beş yaşlarındaki Kalban Çitanov tarafından yazılan *üzük biçik* alfabesini, Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü (GANİİİYAL¹⁹) arşivine 1953 yılında vermiştir. İ. Koçeyev'in isteği üzerine Kalban, *üzük biçik* yardımıyla birkaç kelime yazmıştır. İ. Koçeyev tarafından teslim edilen malzeme, Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü arşivinde korunmuştur (Resim 2). Kalban Çitanov'un söylediğine göre; o zamandan 60 yıl önce, yani 19. yüzyılın sonlarında, Karakol'da (Onguday Rayonu Karakol köyü) Kökül Çıltırov adlı bir yaşlı yaşıyormuş. O tarım ve hayvancılık yapamadığından, Altay halkına *üzük biçik* adını verdiği okuryazarlığı öğreterek yaşamını idame ettirmiştir. Kalban 12-13 yaşlarında iken, Kökül bir zengine yazıyı öğretmiştir. Kalban ve akranları da okuma yazmayı öğrenmeyi istemişlerdir. Kökül, onlara ücretsiz olarak öğretmeyi kabul etmiştir. Kökül öğrencilerine yalnızca okuma yazmayı değil, aynı zamanda “yıldızlar, doğa olayları” vb. konularda da bilgiler vermiştir. Kalban Çitanov'un dışında Yelo köyünden Kuyka Kakin, Korotı köyünden Abiy Saklatov ve bazı tanıdıkları “*üzük biçik*”i bilmektedir²⁰. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kalban Çitanov birçok Altaylı ile birlikte geri hizmette savaşa katıldı. O, uzak bölgelerde iken *üzük biçik* yardımıyla akraba ve tanıdıkları ile yazıştı (Arxiv GANİİİYAL, FM-161, list 1-9). Bir Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü çalışanı, Kalban Çitanov'dan aldığı *üzük biçik* alfabesi ve bu alfabeyi kullanarak yazdığı bazı Altayca sözcüklerin notlarını 1962 yılında teslim etmiştir. Aynı zamanda *üzük biçik* alfabesi Şebalin köyünden Sergey Şaburakov tarafından da kullanılmıştır (Arxiv GANİİİYAL, AM-142, list 7-14). Onguday Rayonu Kuladı köyünden Ayıldaş Anatov'un, V. Çumakayev'in talebi üzerine yazdığı *üzük biçik* alfabesi, 1963 yılında yine Çumakayev tarafından Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsüne verilmiştir (Arxiv GANİİİYAL, AM-142, list 5-5 ob.)

Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsüne gelen materyalleri Enstitü Müdürü Dr. T.M. Toşçakova incelemiş ve K. Çitanov, S. Şaburakov ile A. Anatov'dan alınan notların *bir alfabe ya da yazı sistemi olmadığı*,

¹⁷ Vadim Nikolayeviç Gulyayev (1890 Barnaul- 1943 Turinsk-Sverdlovsk) bir Rus ressamı (çev.)

¹⁸ Bu belge N.V. Ekeyev'in yardımlarıyla temin edilmiştir.

¹⁹ Makalede yalnızca GANİİİYAL kısaltması kullanılmıştır. Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü (GANİİİYAL) 2001 yılından bu yana Naučno-issledovatel'skiy institut altaistiki im S. S. Surazakova (S. S. Surazakova Altay Çalışmaları Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü) adıyla çalışmalarına devam etmektedir (çev.).

²⁰ Yelo ve Korotı köyleri şu anda Onguday Rayonunda yer almaktadır.

bunların hepsinin Batı Moğol yazısının yalnızca birkaç işareti olduğu sonucuna varmıştır. Dahası T. M. Toşçakova şunları söylemektedir: “Altayların 19. yüzyılda Moğol yazısını kullandığı iddiası savunulamaz... ..Altayların mevcut alfabe dışında kullandıkları bir yazı sistemi yoktur.” (Arxiv GANİİYaL, AM-142, list 1-2). Bu görüş *üzük biçike* olan ilgiyi ortadan kaldırmıştır.

Bugünlerde Altayların geçmişte eski nesiller arasında *üzük biçiki* kullandıklarına ilişkin bazı ek verileri yazmayı başardım. Şöyle ki; E.M. Çapıyev (1910 doğumlu) 1920’lerde, Kel’gin Köy Meclisi çalışmanı Koşut Kalançin’in (1870 doğumlu) iş notlarında *üzük biçik* alfabesini kullandığını hatırlamaktadır.

Sonuç olarak yukarıdaki veriler; 17. yüzyılın ortalarından yakın zamanlara kadar Altayların Zaya-Pandita’nın alfabesine (*üzük biçik*) dayalı bir yazı sistemine sahip oldukları sonucuna varmayı mümkün kılmaktadır. *Üzük biçik*in kullanımı 18. yüzyılın ilk yarısında oldukça yaygındı; ancak Cungan Hanlığının 18. yüzyıl ortalarında dağılması kullanım alanlarını hızla daraltmıştır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında *üzük biçiki* bilen çevre çok fazla değildir²¹.

Kaynakça

Arxiv GANİİYaL: *Gorno-Altayskiy naučno-issledovatel’skiy institut istorii, yazıka, literaturı* (Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü Arşivi) AM-142.

FM-161.

AVPR: *Arxiv vneşney politiki Rossii* (Rusya Dış Politika Arşivi)

Fond 113, delo 3, 1757 g.

Fond 113, opis 113/1, delo 1, 1745 g.

Fond 113, opis 113/1, delo 4, 1755-1757 g.

Fond 130, opis 130/11, delo 2, 1751-1761 g.

GAİK: *Gosudarstvennyy Arxiv Altayskogo Kraya* (Altay Krayı Devlet Arşivi)

Fond 486, opis 1, delo 21 “a”.

TsGADA: *Tsentralnyy gosudarstvennyy arxiv drevnix aktov* (Merkezî Devlet Kuyûd-ı Kadime Arşivi)

Fond 517, opis 1, yedinitsa xreneniya 84.

Fond 517, opis 1, çast 1, delo 746.

Altayskaya Tserkovnaya Missiya. (1865). Sanktpeterburg: Tipografiya Doma Prizreniya Maloletnix Bednix’.

Badmayev, A. V. (1968a). *Zaya-Pandita*. Elista.

Badmayev, A. V. (1968b). *Rol’ Zaya-Panditi v istorii duxovnoy kul’turı kalmitskogo naroda*. Elista: Respublikanskaya Tipografiya No: 1.

Gulyayev, S. (1851). *Zametki ob İrtuşe*. Vestnik Russkogo geografiçeskogo obşçestva. Sankt-Peterburg.

Nadalyayev, V.M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R. ve Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar’*. Leningrad: Nauka.

Oçurdyapov, K. (1986). Ak-köböktör öböközi – Yarınak. *El-Altay. Literaturno-Xudojestvennyy Al’manax*. Gorno-Altaysk.

²¹ Rusça yazıda kaynakçanın sonunda yer alan 21 numaralı bu önemli sonnot bu dipnota taşınmıştır (çev.): 1991 yılında Oyrat alfabesi ile yeni metinler ortaya çıkmıştır. Koş-Agaç Rayonu Kökörü köyünde ahşap ve deri kaplı bir el yazması kitap bulunmuştur. Ön inceleme, metnin birkaç farklı zamandaki bloktan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Her blok kendi kâğıdına yazılmıştır. Metin dili esasen Oyratçadır. Alfabe “*üzük biçik*” alfabesidir. Tibet alfabesi ile yazılmış fragmanlar da vardır. Ayrıca Uygur yazısıyla oluşturulmuş iki satır da bulunmaktadır.

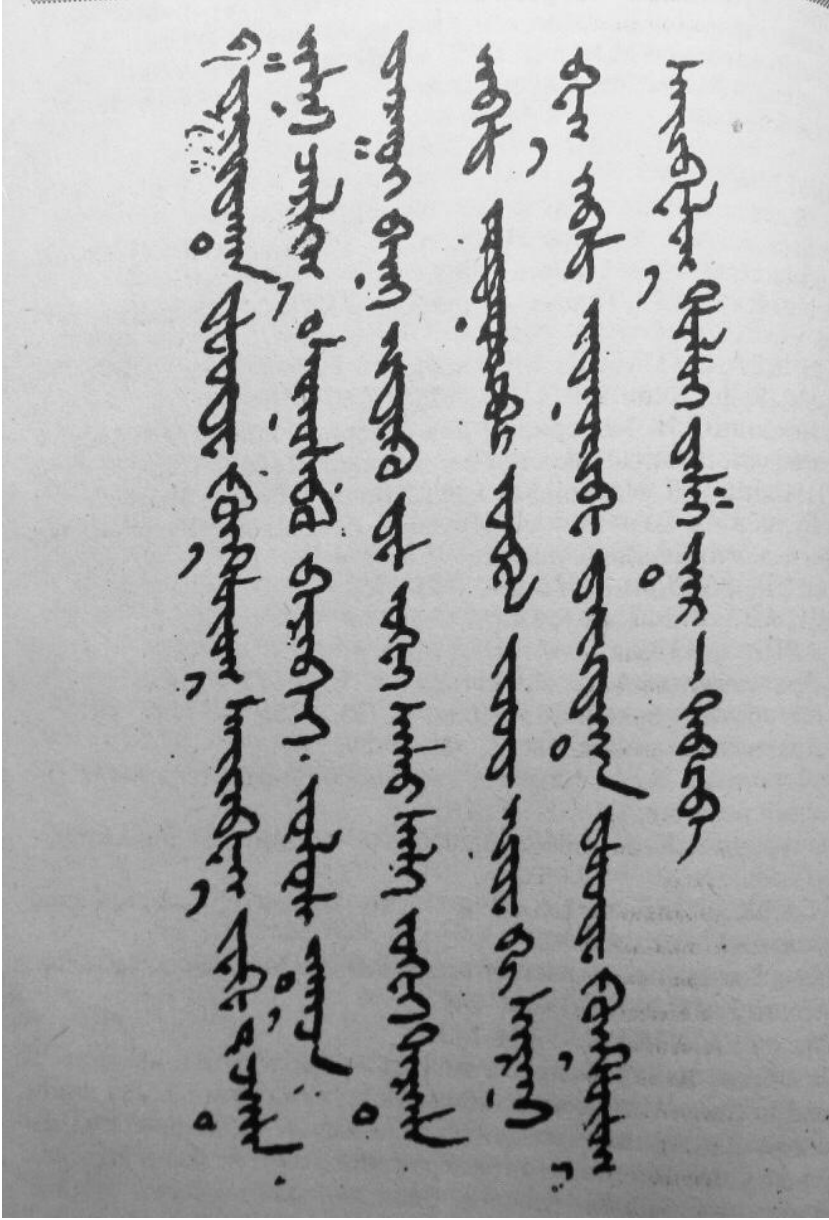
- Potantin, G. N. (1866). Materialı dlya istorii Sibiri. *Çteniyev obşçestve istorii i drevnostey rossijskix*. 4. Cilt. Moskva.
- Potantin, G. N. (1867). *Materialı dlya istorii Sibiri*. Moskva.
- Semenov, P. P. ve Potantin, G.N. (yay.haz.) (1877). *Zemlevedeniye Azii Karla Rittera*. 4. Cilt. S.Peterburg.
- Umanskiy, A. P. (1980). *Teleuti i russkiye v XVII-XVIII vekax*. Novosibirsk: Nauka.
- Yadrintsev, N. M. (1885). Altay i ego inorodçeskoye tsarstvo. *İstoriçeskiy Vestnik*. Sayı XX. İyun': 607-644.

Çevirinin Kaynakçası

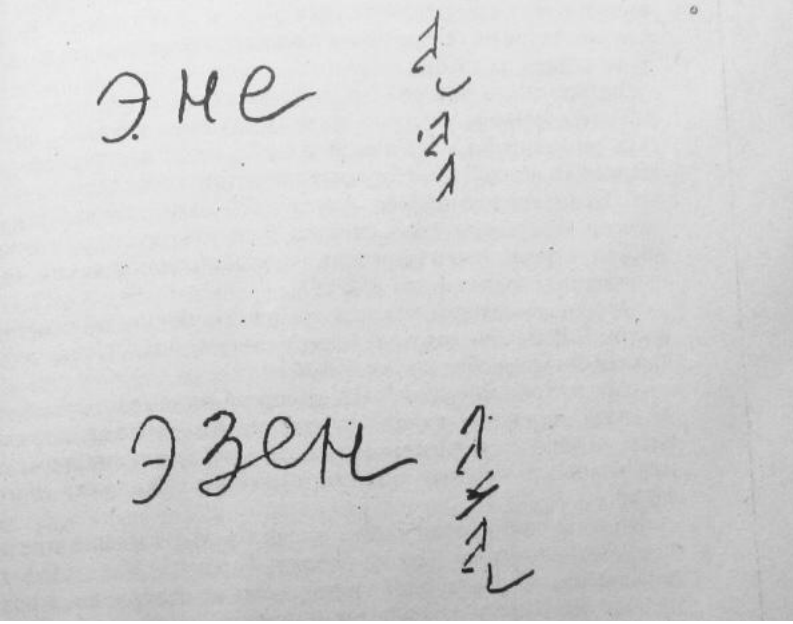
- Aktaş, E. (2018). Hakas Halk Anlatmalarında İdari Bir Unvan Olarak 'Çayzan'. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. Cilt: 11, Sayı: 23. 1-18.
- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. (Çev. C. Üçok). Ankara: AÜHF Yay.
- Güner Dilek, F. (2004). Altay Türkçesinin Yazı Dili Hâline Getirilmesi. *1552 ve Sonrası Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*. 15 Ekim 2002. Ankara: TDK Yay. 73-78.
- Gürsoy-Naskali, E. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Kara, D. (1972). *Knigi Mongol'skix Koçevnikov*. Moskva: Nauka.
- Killi, G. (1999). Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu. *Kök Araştırmaları*. Cilt: 1, Sayı: 2, Güz 1999. 171-174.
- Killi Yılmaz, G. (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu*. Ankara: KÖKSAV.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Potapov, L. P. (1933). Zaysanı, Bai i Krestyanstvo u Oyratov do Oktyabrya. *Sibirskiye Ogn*. 1933, No: 9-10. 203-227.
- Şçerbinin, V. G. (1994). *Russko-Turetskiy Slovar'*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Vladimirtsov, B. Ya. (1929). *Sravnitel'naya grammatika mongol'skogo pis'mennogo yazıka i xalxaskogo nareçiya*. Leningrad: İLVİİACE.
- Yadrintsev, N. M. (1885). Altay i ego inorodçeskoye tsarstvo. *İstoriçeskiy Vestnik*. Sayı XX. İyun': 607-644.

Ekler:

Ek 1. Altay demiçi Tandagan'ın Kolıban-Kuznetsk Askeri Hattı Komutanı Degirra'ya mektubu (AVPR, f. 113, d. 3, 1757 g., list 232).

Ek 2. K. Çitanov tarafından “Üzük biçik” alfabesi ile Altayca yazılmış kelimeler. 1962 yılı (Arxiv GANİİYaL, FM-161, list 10 ob).